

811.163.41'344.4(497.16)'18"

811.163.41'26'18"

https://doi.org/10.18485/kij.2018.65.3_4.3**ЈЕЛЕНА М. ГАЗДИЋ***

Универзитет Црне Горе

Филолошки факултет у Никшићу,

Студијски програм за српски језик и јужнословенске књижевности

Оригинални научни рад

Примљен: 05. 11. 2018.

Прихваћен: 15. 11. 2018.

СУГЛАСНИК Х У ШТАМПИ ЦРНЕ ГОРЕ 19. ВИЈЕКА**

У раду је представљена ситуација у вези са писањем сугласника *x* у цетињским публикацијама које су објављиване тридесетих, шездесетих, седамдесетих, осамдесетих и деведесетих година 19. вијека. Циљ нам је био да покажемо на који начин су усвајани принципи Вука Карацића у вези са овом проблематиком, а вршено је поређење и са ситуацијом на дијалекатском и историјскојезичком плану. Ексерпирана грађа показује да је сугласник *x* доминантно писан у свим позицијама у ријечи (иницијалној, медијалној и финалној), уз извјесна колебања. Уочљива је сличност са језиком староцрногорских говора, тј. говорима непосредне околине Цетиња, као и приближавање Вуковом стандарду.

Кључне ријечи: сугласник *x*, Вук Стефановић Карацић, говори Црне Горе.

1. Корпус чине фототипска издања трију познатих цетињских алманаха-годишњака, и то пет бројева *Грлице* (1835–1839)¹ из времена владике Петра II Петровића Његоша, шест бројева *Орлића* (1865–1870, 1885)² и шест бројева *Грлице* из доба кнеза Николе (1889–1893, 1897)³; као и недјелјници *Црногорац* (1871–

* jelena.gazdic@gmail.com; jelenag@ac.me

** Рад је излаган на XVI међународном конгресу слависта у Београду као постер-реферат под називом *Сугласник x у штампи Црне Горе 19. вијека*.

¹ Грлица 1835, 1836, 1837: Календар црногорски за годину 1835, 1836, 1837. У Црној Гори. У Митрополитској књигопечатњи; Грлица 1838, 1839: Календаръ црногорскій за годину 1838, 1839. У Црној Гори. У књигопечатњи Правитеља Црногорскога.

² Орлић 1865–1870, 1885: Црногорски годишњак 1865–1870, 1885, Фототипско издање. Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Књига IV, Цетиње, 1979.

³ Грлица 1889, 1890, 1891: Календар са шематизмом црногорским за просту годину 1889, 1890, 1891, На Цетињу, у Књаж. црног. државној штампарији; Грлица 1892: Календар са шематизмом црногорским за преступну годину 1892, која има 366 дана, На Цетињу, у Књаж. црног. државној штампарији; Грлица 1893, 1897: Календар са шематизмом црногорским за просту годину 1893, 1897, која има 365 дана, На Цетињу, у Државној штампарији.

1872)⁴, потом први књижевни лист *Црногорка* из 1871. године⁵ (која је излазила као прилог *Црногорцу*), *Црногорка* (1884–1885)⁶, недјељник *Зета* (1885)⁷, који је покренут као наставак *Црногорке*.

Сараднички и ауторски тим поменутих годишњака и недјељника чинили су учени људи тог времена, и то из различитих крајева српског говорног подручја⁸. У прилог тој чињеници важно је поменути да су уредници поменутих часописа (Димитрије Милаковић, Јован Сундечић, Лазар Томановић, Симо Поповић, Јован Павловић, Филип Ковачевић)⁹ били вуковци, тј. да су им свима били блиски ставови Вука Стефановића Караџића о реформи језика и писма, о чему свједоче бројни подаци из литературе¹⁰.

Овом приликом представимо стање у вези са сугласником *x* у нашем корпусу с обзиром на различите позиције у ријечи: иницијалну, медијалну и финалну, тј. примјере чувања, губљења или замјене другим гласовним вриједностима како бисмо дошли до што поузданијих закључака¹¹. Потрудићемо се да представимо да ли су и на који начин усвајани принципи Вука Караџића у вези са овом проблематиком. а вршићемо поређење и са ситуацијом на дијалекатском и историјскојезичком плану.

1.1. Подсјетимо и да је сугласник *x* у српском језику наслијеђен још из прасловенског, али се могао добити и примањем ријечи из страних језика: грчког, латинског, касније, путем многобројних позајмљеница, нарочито из турског језика (Стојановић 2010: 444). У већини штокавских говора, почевши још од краја 16. и почетка 17. вијека, дошло је до губљења овог сугласника или његове супституције неким другим гласовним вриједностима¹². Вук га у почетку није писао,

⁴ Црногорац 1871–1872: Црногорац лист за политику и књижевност 1871–1872, Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Фототипско издање, Књига VII, Цетиње, 1982. Фототипском издању из 1982. године које имамо недостаје 47. број из 1872. и бројеви 1–6 из 1873. године. Централна народна библиотека на Цетињу посједује уникат овог недјељника, с тим што и њему недостају поменути бројеви (Мартиновић 1982).

⁵ Црногорка 1871: Црногорка. Прилог „Црногорцу” за забаву, књижевност и поуку, Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Фототипска издања, Књига 3, Цетиње, 1977.

⁶ Црногорка 1884–1885: Црногорка. Лист за књижевност и поуку. 1884–1885, Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Фототипско издање, Књига V, Цетиње, 1981. У овом недјељнику, у дијелу *Напомене уз ово издање*, пише да су стране за 1884. годину од 24. броја погрешно пагиниране (Мартиновић 1981: XI). Ми смо у даљем тексту, при навођењу примјера, исправили грешку у пагинацији.

⁷ Зета 1885: Зета. Лист за књижевност и поуку. 1885, Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Фототипско издање, Књига VI, Цетиње, 1982.

⁸ О сарадницима и ауторима наших годишњака и недјељника в. Шуковић 1980: 31, 32; 95–110.

⁹ Шуковић 1980: 27–31, 60, 61; Лукетић 1978: 187–189.

¹⁰ Гудков 1974–1975; Ђукић 1951; Мартиновић 1997; Мартиновић, Шуковић 1988; Остојић 1987; Пекић 2010–2011; Поповић: 1966; Суботић 1982; Суботић 1984; Шуковић 1980; Шуковић 1987.

¹¹ С обзиром на обимност корпуса и ширину теме, овдје нисмо представили ситуацију у вези са групама *хт* и *хв*.

¹² О губљењу овог консонанта и његовој супституцији другим гласовним вриједностима у српском језику в. Vuković 1974: 185–192; Бошковић 1931: 179–196.

да би касније, од 1836. и *Пословица* почео да га употребљава (мада, испрва пише *x* спорадично). „Тако су избегнута извјесна семантичка укрштања изазвана гласовним сусретањем и паронимским ексцесима” (Симић 1991: 272).

2. Иницијална позиција

2.1. У годишњацима-календарима и недјељницима који су предмет наших истраживања сугласник *x* је готово досљедно писан у иницијалној позицији. С обзиром на обим корпуса, велики је број лексема у којима се јавља овај консонант. Већина их је страног поријекла, а није занемарљив број ни узвичника у којима је писано иницијално *x*. Овом приликом нећемо наводити све те примјере, већ ћемо обратити пажњу на употребу овог сугласника у ријечима страног поријекла у којима долази до колебања, потом на конкурентске облике и примјере супституције велара *x* неком другом гласовном вриједношћу.

2.2. Као што смо већ поменули, иницијално *x* биљежимо и у ријечима страног поријекла (углавном турског и грчког) које се у данашњем књижевном српском језику пишу углавном без *x* или се умјесто тог консонанта јавља *k*. Јован Вуковић истиче „У ријечима страног поријекла гласовне облике са *h* или без њега имамо према томе којим путем су нам ријечи долазиле (из грчког, латинског и др.), и према томе како су људи из истојних или из западњих крајева били склони да их прилагођавају своме изговору” (Вуковић 1974: 192). У Милаковићевој *Грлици* потврђен је са иницијалним *x* грецизам *караактер*, и то у издању из 1838. године у тексту чији је аутор Димитрије Милаковић: *люди врло важни карактеромъ* (Г. 1838: 87), *одъ характера* (Г. 1838: 90).

Примјера са иницијалним *x* у туђицама које су данас устаљене без *x* много је више у остатку корпуса:

муклога *хрвања* (О. 1868: 27), *хрђа* (О. 1865: 65), Нека му се слава *хори*¹³ (О. 1866: 39), То се *хори* (О. 1867: 49), *хисторији* (О. 1865: 44), *хисторију* (О. 1866: 21), *хисторијом* (О. 1867: 32), *хисторији* (О. 1870: 44), *хисторичко* (О. 1869: 64), *хрђаве* (Ц. 1871: 4), *хрђаве* (Ц. 1871: 138), *хисторије* (Ц. 1871: 106), *холујине* (Ц. 1871: 143), *хисторички* (Ц. 1872: 3), *хрђав* (Ц. 1872: 19), *хрђаво* (Ц. 1872: 75), *хрђавог* (Ц. 1872: 178), *хрвао* (Ц. 1872: 35), *хрвање* (Ц. 1872: 40), *хрзајући* (Црн. 1871: 72), *хрђаве* (Црн. 1884: 27), *хрђав* (Црн. 1884: 87), *караактера* (Црн. 1884: 135), *хрђавих* (Црн. 1884: 142), *хрђаво* (Црн. 1885: 26), *хрђу* (Црн. 1885: 42), *хрђави* (З. 1885: 95), *Дон Хуана* (З. 1885: 63), *хисторијска* (З. 1885: 40), *хрђаве* (З. 1885: 73), *караактер(а)* (З. 1885: 95, 2), *караактера* (З. 1885: 101), *хатар* (З. 1885: 103), *хрђава* (З. 1885: 125), *караактер* (З. 125), *хамбару* (З. 1885: 144), *халата* (Г. 1891: 31), *халата* (Г. 1891: 32), *халат*, *халатом* (Г. 1891: 32), *халата*, *хрђав*, *халат* (Г. 1891: 33), *халата* (Г. 1891: 34), *хрђава* (Г. 1893: 37), *караактер* (Г. 1893: 41), *надалеко хорило* (Г. 1897: 58).

Забилежени примјери свједоче да се у *Орлићу* иницијално *x* среће досљедно у интернационализму *историја*. Лексеме *рђа*, *рђав* и *рђати* у Милаковићевој *Грлици* писане су без иницијалног *x*, за разлику од остатка корпуса, у којем је

¹³ Вук у *Рјечнику* из 1852. наводи само глагол *орити* (Карацић 1852: 468), као и *Речник српско-хрватскога језика* (РМСХ 1990: 188).

већином писано иницијално *x*. Облик *xpђав* потврђен је код старијих писаца: Његоша, Николе Петровића, Љубише (Вушовић 1930: 16; Ненезић 2010: 109; Тепавчевић 2010: 154; Глушица 1997: 75, 76), док у језику Петра I неетимолошко *x* у ријечима типа *рђа* и *рвати се* „нема широке размјере” (Остојић 1976: 104). Код Вука у оба рјечника нема ријечи *характер/карактер; историја/хисторија*, али Вук пише *рђа, рђав, рвати се* и *алат* у оба рјечника (Караџић 1818; Караџић 1852). Вуковић за ријечи типа *xpђа/рђа, халат/алат, хрвати се/рвати се, вехнути/венути* истиче да их треба писати без *x* јер му ту по етимологији није мјесто. „Мијешањем glasovnih oblika sa *h* i bez њега (u govorima u којима је помјеђано stanovništvo sa nejednakim izgovorom riječi gdje postoji etimološko *h*) и ponekim крајевима nakalemljeno је *h* ondje gdje mu није мјесто” (Vuković 1974: 192).

2.3. Одређене лексеме у нашем корпусу јављају се у конкурентским облицима – са иницијалним *x* и без њега. Међутим, доминантнији су облици у којима је писано иницијално *x*:

а) *хладна* (Г. 1835: 17), *хљба* (Г. 1836: 117), *хоћели* (Г. 1837: 43), *хоћете* (Г. 1839: 104), *хартія* (Г. 1835: 3), *хаљине* (Г. 1839: 106), *хлада* (О. 1865: 73), *Хартије* (О. 1870: 59), *хајдемо* (О. 1867: 28), *хаљина* (О. 1869: 27), *хљеба* (О. 1866: 25), *хајд’* (Црн. 1871: 13), *хаљинама* (Црн. 1871: 24), *хлеб* (Црн. 1871: 36), *хаџара* (Црн. 1871: 16), *хладнокрвно* (Црн. 1871: 35), *хладан* (Црн. 1871: 72), *харач* (Црн. 1871: 5), *хајдук* (Црн. 1871: 50), *хајдука* (Ц. 1872: 4), *хоћели* (Ц. 1871: 3), *хартија* (Ц. 1872: 40), *хајдете* (Ц. 1871: 71), *хајте* (Ц. 1872: 23), *хаљине* (Ц. 1872: 99), *хлебом* (Ц. 1871: 157), *хљеб* (Ц. 1872: 35), *хладну* (Ц. 1872: 172), *хоћемо* (Црн. 1884: 22), *хаљине* (Црн. 1884: 48), *хаљине* (Црн. 1885: 21), *хљеба* (Црн. 1884: 13), *хаџар* (Црн. 1885: 84), *хладнокрвни* (Црн. 1884: 115), *хладној* (Црн. 1885: 21), *хајдуци* (Црн. 1884: 116), *харамбаша* (Црн. 1884: 69), *хајдуке* (З. 1885: 61), *хладноћа* (З. 1885: 7), *хаџар* (З. 1885: 130), *хљебом* (З. 1885: 58), *хоће* (З. 1885: 84), *хартију* (З. 1885: 139), *хајде* (З. 1885: 24), *хаљини* (З. 1885: 140), *хлеба* (З. 1885: 40), *хљеба* (Г. 1889: 81), *хаџар* (Г. 1891: 27); *хладне* (Г. 1889: 76), *хаљинама* (Г. 1889: 76), (Г. 1893: 47), *хладовина* (Г. 1897: 58); *оће* (Г. 1835: 86), *аџаре* (Г. 1835: 119), *артио* (Г. 1835: 93), *аљина* (Г. 1836: 108), *ајдемо* (О. 1869: 52), *љеба* (О. 1867: 81), *ладно* (О. 1869: 44), *артију, артице* (Црн. 1871: 43), *ајте* (Ц. 1871: 58), *оће* (Ц. 1871: 70), *оћу* (Црн. 1871: 73), *оћу* (Црн. 1884: 83), *артије* (Црн. 1885: 58), *ајте* (Црн. 1884: 39), *Аљинама* (Црн. 1884: 95), *леба* (Црн. 1884: 99), *ладно* (Црн. 1884: 100), *араче* (Црн. 1884: 82), *арачлије* (Црн. 1884: 142), *ајдуцима* (Црн. 1884: 92), *арамбаша* (Црн. 1884: 100), *Ајдукову гробу* (З. 1885: 51), *ладнокрвно* (З. 1885: 73), *ајде* (З. 1885: 48), *љеба* (З. 1885: 104), *аљине* (З. 1885: 48), *оће* (З. 1885: 38), *љеба* (Г. 1890: 76), *леба* (Г. 1890: 76), *леб* (Г. 1891: 62), *леба* (Г. 1891: 62).

Слична колебања су потврђена и код Љубише и кнеза Николе (Тепавчевић 2010: 154; Ненезић 2010: 105), а код Петра I одступања у иницијалној позицији су незнатна (Остојић 1976: 105). Вук пак ове примјере 1818. пише, очекивано, без *x*, а 1852. и са *x* и без *x*, при чему предност даје онима са *x* (Караџић 1818; Караџић 1852).

2.4. Забилежили смо у *Орлићу* и *Црногорцу* и примјере са почетним *k* у придјеву *хришћански: крићанске крви* (О. 1866: 30)¹⁴, *крићански* (Ц. 1871: 67).

У Милаковићевој *Грлици* доминантна је употреба црквенословенске основе –*христ(и)јан-*. Мада, јављају се и неколики облици са подновљеним јотовањем,

¹⁴ Примјер је из одјелка *Критење потурчењака у Васојевићима од 1825. до 1857. године*, чији је аутор католик из Задра Миховил Павлиновић (*Орлић* 1866: 21–36).

и то у прилозима које је писао Петар II Петровић Његош, при чему долази до колебања и јављања облика са иницијалним *x* и без њега:

Христански (Г. 1835: 64), *Христанска* (Г. 1836: 49), *христанин* (Г. 1836: 50), *Христанству* (Г. 1836: 60), *христанине* (Г. 1838: 102), *Христиана* (Г. 1839: 36), *Христанске* (Г. 1839: 62); *хришћанске* (Г. 1837: 84);
Ришћанских (Г. 1836: 80), *ришћани* (Г. 1837: 87).

У осталим годишњацима и недјељницима из нашег корпуса доминантни су јотовани облици са иницијалним *x*, мада смо забиљежили и нејотоване форме, као и примјере без иницијалног *x*:

Христјана (Ц. 1871: 63, 67, 155), *Христијанство* (Ц. 1872: 171), *христијанскијех* (Црн. 1884: 106), *христјани* (Црн. 1885: 85), *Христијана* (Г. 1889: 45), *Христијана* (Г. 1891: 23), *хришћанске* (О. 1865: 28), *хришћане* (О. 1867: 68), *хришћанин* (О. 1868: 62), *Хришћанину* (Ц. 1871: 119), *Хришћана* (Ц. 1872: 74, 159), *Хришћанима* (Црн. 1871: 38), *хришћански* (Црн. 1884: 180), *хришћана* (Црн. 1884: 112), *хришћана* (Г. 1890: 54), *хришћанскијех* (Г. 1891: 32), *ристијанскога* (О. 1865: 33), *ришћани* (Црн. 1885: 102), *ришћанин* (З. 1885: 134), *ришћана* (Г. 1893: 33).

Слична колебања потврђена су у језику многих писаца са подручја данашње Црне Горе (Остојић 1989: 93; Вушовић 1930: 24; 256; Тепавчевић 2010: 188–189; Ненезић 2010: 150). Код Скока налазимо да је облик са почетним *к* (*кришћани*, *Крист*) устаљен код католика према латинском изговору грчког почетног *x*, а код православних према грчком читању (*х*)*ришћани* (Skok 1971: 197). Облик *кришћани* потврђен је и код Љубише (Тепавчевић 2010: 154). Код Вука 1818. није дат; а 1852. даје облике *Христос*, *хришћанин*, у значењу 'Србин грчкога закона', а за облике *Кришћанин*, *кришћански* каже да тако себе зову Срби закона римскога (Карацић 1852: 806).

2.5. Појединачне случајеве са изостављеним иницијалним *x* биљежимо у следећим примјерима (иначе је у овим лексемама доминантно писање велара *x*):

одио (Ц. 1871: 156), *раиће* (Црн. 1884: 122), *ранио* (Црн. 1884: 108), *одите* унутра (З. 1885: 133), *ране* (Црн. 1884: 79), *иљаду* (Црн. 1884: 43), *иљаду* (Црн. 1884: 81), *оботнице* (Г. 1838: 66), *Босны Эрцеховины* (Г. 1835: 74), *Ерцег Новога* (Ц. 1871: 123), *Ерцег-Нови* (Ц. 1872: 19), *Ерцеговину* (Ц. 1872: 31), *Ерцеговину* (Ц. 1872: 75), *Ерцеговац*, *Ерцеговине* (Ц. 1872: 91), *Ерцег-новога* (Ц. 1872: 194), *Ерцег Нови* (Црн. 1871: 2), *Ерцеговине* (Црн. 1884: 197), *Ерцеговине* (З. 1885: 21).

Можемо закључити да се *x* у нашем корпусу у иницијалној позицији чува (уз одређени број изузетака и колебања), што се подудара са ситуацијом у *Паши-тровским исправама* (Стојановић 2010: 450) и дјелимично са језиком Петра I, у којем се ова фонема „употребљава скоро увијек исправно” (Остојић 1976: 104), као и у језику Николе I Петровића, у којем се *x* јавља „у свим позицијама у ријечи, уз незнатна одступања” (Ненезић 2010: 195). Међутим, оваква употреба иницијалног *x* разликује се од многих говора Црне Горе који су потпуно изгубили овај глас из сугласничке системе или су га супституисали другим гласовима (Бошковић 1931: 181; Пешикан 1965: 122, 123; Јовановић 2005: 162, 163; Вушовић 1927: 18; Бојовић 2008: 95–97; Вујовић 1969: 163; Милетић 1940: 285). Вук

у првом издању *Рјечника* није писао лексеме са иницијалним *x*, али од 1836. почиње да их пише и наводи их у другом рјечнику, тако да можемо рећи да се, уз мања одступања, ситуација у нашем корпусу подудара и са Вуковим језиком.

3. Медијална позиција

3.1. У медијалној позицији *x* је готово досљедно писано. Појединачни су случајеви у којима је овај сугласник изостављен или замијењен неком другом фонемом. (Велики број примјера са медијалним *x* је у имперфекту, у 3. лицу множине и у лексемама које означавају лична имена и презимена, и ми их овдје нећемо наводити.) Пажњу ћемо посветити облицима старијих замјеница и придјева, примјерима типа *сухи/суви*; медијалном *x* у ријечима страног поријекла и неетимолошком *x*, као и примјерима супституције *x* неком другом гласовном вриједношћу.

3.2. Примјере старијих облика замјеница и придјева и примјере писања неетимолошког *x*¹⁵ најчешће биљежимо у Милаковићевој *Грлици*:

лагахне (Г. 1835: 82), *лагахне* (Г. 1835: 93), *лахка* (Г. 1835: 104), *танахна* (Г. 1835: 104), *слађахну* (Г. 1835: 122), *мехко* (Г. 1835: 18), *мекахну* (Г. 1835: 125), *Лахки* (Г. 1835: 125), *лахко* (Г. 1836: 54), *мехка* (Г. 1836: 89), *мехка* (Г. 1836: 96), *лагахну* (Г. 1836: 93), *преплитахна* (Г. 1837: 125), *лахко* (Г. 1838: 21), *лахком* (Г. 1838: 46), *лахкий* (Г. 1838: 44), *мехка* (Г. 1838: 64), *лахкомыслени* (Г. 1838: 92), *танахну* (Г. 1838: 101), *лахко* (Г. 1838: 102), *лахко* (Г. 1838: 114), *лахко* (Г. 1838: 117), *мехкога* (Г. 1839: 83), *малахно* (Г. 1839: 105), *малахни* (О. 1867: 57), *дармалахни* (О. 1867: 57), *малахне* (О. 1867: 93), *њихне* (О. 1869: 37), *нихнемошти* (О. 1869: 37), *тихли* (О. 1869: 50), *трухло* (О. 1868: 27), *малахнијем* (Ц. 1871: 7), *млађахном* (Г. 1892: 34), *подбухло* (Г. 1889: 76), *подбухле* (Г. 1890: 67).

Овакви облици забиљежени су и у Његошевом језику (Вушовић 1930: 15). Облик *малахно* потврђен је и код Љубише (Тепавчевић 2010: 158), а код Петра I је евидентиран примјер са неетимолошким *x*: *увехло* (Остојић 1976: 104). Вук их не наводи у рјечницима (Караџић 1818; Караџић 1852).

3.3. У случајевима када је *x* замијењено гласом *j* или *v* допушта се „напоредна употреба: *сух* и *сув*, *духати* и *дувати*; и уопште где је нов облик са *v* или *j* тако истиснуо стари да је немогуће вратити га на стару употребу – мора се задржати нови облик, нпр. *проја* (м. *проха*)” (Белић 2006: 97). Вуковић издваја три категорије ријечи код којих се у нашим говорима умјесто етимолошког *x* развило *v* или *j* – оне које треба писати само са *x* (*чоха*, *снаха*, *кухиња*, *рухо*), оне у којима се може писати и *x* и *v*, и ријечи које треба писати само са *j* или *v* јер би данас неприродно звучале са *x* (Vuković 1974: 191).

¹⁵ Архаични придјеви *лахко* и *мехко* су резултат старије гласовне еволуције и чују се у западнијим говорима, али не представљају одлику књижевног језика (Vuković 1974: 192). „Posle iščezavanja glasa h u intervokalnom položaju često je nastupilo sažimanje dvaju vokala, tako da su nam se u praksi održala po dva glasovna oblika: *muhur* i *mur*, *podbuhaio* i *podbuo*, *njihani* i *njin* (arhaičniji oblici mjesto *njihov*), *tanahan* i *tanani*, *čehaja* i *čaja*, – i sl.” (Vuković 1974: 192).

Такве лексеме у нашем корпусу писане су већином са сугласником *x*, као и оне које су од њих изведене. Заправо, наши ексцерпирани примјери припадају оним облицима који према *Правопису* коегзистирају у формама са *x* и са *v* и они-ма у којима је *v* потиснуло *x* (Пешикан, Јерковић, Пижурца 2013: 31):

Глухи-до (Г. 1835: 34), *глух* (Г. 1836: 76), *сухо* (Г. 1836: 20), *сухо* (Г. 1837: 80), *суха* (Г. 1838: 39), *са суха* (Г. 1839: 79), *глухо* (О. 1866: 29), *сухога* (О. 1868: 29), *глухо* (О. 1868: 23), *сухе* (О. 1885: 48), *ухо* (О. 1870: 37), *уха* (О. 1885: 31), *глухо-њеме* (Ц. 1871: 84), *сухога* (Ц. 1871: 17), *муха* (Црн. 1871: 40), *суху* (Ц. 1872: 188), *сухи* (Црн. 1885: 18), *сухопарно* (Црн. 1885: 39), *суха* (Црн. 1884: 3), *сухијех* (Црн. 1884: 2), *сухоњаву* (Црн. 1884: 88), *ухо* (Црн. 1884: 26), *ухо* (Црн. 1884: 106), *кихаш* (Црн. 1885: 30), *сухе* (З. 1885: 10), *ухо* (З. 1885: 10), *ухо* (З. 1885: 40), *ухо* (З. 1885: 90), *ухо* (З. 1885: 141), *ухо* (З. 1885: 160), *сухи* (З. 1885: 27), *сухоњаво* (З. 1885: 27), *сухобно* (З. 1885: 28), *сухобоље* (З. 1885: 86), *глухијем* (З. 1885: 2), *сухог* (Г. 1889: 84), *бухарица* (Г. 1891: 40), *бухарице* (Г. 1889: 84), *муху* (Г. 1889: 89), *муха* (Г. 1890: 68), *сухе* (Г. 1890: 56), *суха* (Г. 1891: 38), *сухости* (Г. 1891: 38), *муху* (Г. 1891: 62), *сухо дрво* (Г. 1891: 63), *сухи* (Г. 1891: 63), *ухо* (Г. 1891: 64), *сухога злата* (Г. 1892: 34), *глуходољски* (Г. 1890: 33), *Горње-глуходољски* (Г. 1897: 34);
дувати (Г. 1837: 80), *уво* (З. 1885: 55).

У језику Николе I, Соња Ненезић наводи примјере у којима је *x* писано у овој позицији, као и оне у којима је изостављено (Ненезић 2010: 105, 106). Код Љубише су овакви примјери писани искључиво са *x* (Тепавчевић 2010: 158) иако се у говору Паштровића овај сугласник губи у тој позицији или замјењује неким другим фонемама (Јовановић 2005: 500, 501). Код Вука су 1818. ови примјери махом писани са *v* – *сув*, *сува*, *суво*; *глув*, *глува*, *глуво*; нема ни *бува* ни *буха*; *мушица* и *муа*; *дуван*; *уво* – (Караџић 1818), а 1852. наводи паралелно облике са *v* и са *x*, при чему предност даје онима са *x* (Караџић 1852).

Очигледно су сарадници часописа и алманаха били под великим утицајем Вукове реформе, будући да се глас *x* у овој позицији у нашем корпусу досљедно чува, што одговара Вуковом стандарду. У већини говора данашње Црне Горе дошло је до губљења овог консонанта у интервокалном положају (и у случајевима када се *x* налази у границама основе и у случајевима када постаје интервокално додавањем различитих наставака) или до његове супституције другима гласовним вриједностима (Вујовић 1969: 164; Јовановић 2005: 167, 168; Милетић 1940: 286–290; Пешикан 1965: 122, 123; Вушовић 1930: 18–20).

3.4. Медијално *x* у лексемама страног поријекла (тур. и грч.) и неетимолошко медијално *x* биљежимо у сљедећим примјерима:

буздохана (Г. 1835: 101), *џебхане* (Г. 1836: 50), *џебхани* (Г. 1836: 54), *џебхану(а)* (Г. 1836: 55), *џебхане* (Г. 1836: 67), *џебханом* (Г. 1836: 86), *џебхане* (Г. 1838: 54), *Пушхаранџ* (Г. 1838: 46), *џебханомџ* (Г. 1838: 47), *увехнели* (О. 1867: 83), *џебхану* (О. 1870: 34), *осхудице* (О. 1870: 50), *порадосхудице* (О. 1870: 74), *караактеристично* (О. 1885: 48), *ортодохси* (О. 1870: 47), *захори се* (О. 1869: 52), *увехнуо* (Црн. 1871: 14), *махна* (З. 1885: 55), *махна* (З. 1885: 75), *вехну руже* (З. 1885: 85).

Код владара Петровића, ситуација у вези са овом проблематиком је различита. Код Петра I забиљежено је само неколико лексема са неетимолошким медијалним *x* (Остојић 1976: 104), а у Његошевом језику овакви облици су нешто чешћи (Вушовић 1930: 16). Код трећег Петровића, кнеза Николе, проф. Ненезић

наводи само примјер *увехнути* (Ненезић 2010: 109). Неетимолошко медијално *x* потврђено је и код Љубише, као и у *Паштровским исправама* (Тепавчевић 2010: 158; Стојановић 2010: 455).

3.5. У ексцерпираном материјалу забиљежили смо извјестан број примјера у којима је изостављено медијално *x*. Примјери са изгубљеним *x* јављају се у медијалној позицији испред сонаната *p* (најчешће), *л* и *н*: *саране* (О. 1866: 27), *сарањена* (О. 1869: 37), *нараних* оловом (О. 1869: 47); *осмену* се (З. 1885: 102, поезија), *саранио* (З. 1885: 140), *сарањују* (З. 1885: 61), *олади* (Г. 1891: 50), *сарањен* (Г. 1891: 59). Као што видимо, у Милаковићевој *Грлици* овакви примјери нису посвједочени, а не помиње их ни Ћупић при анализи Милаковићевог језика у *Грлици* (Ћупић 1982: 274, 275), у *Орлићу*, *Зети* и Томановићевој *Грлици* јавља се свега неколико спорадичних примјера. У говорима данашње Црне Горе *x* се у овој позицији углавном губи, уз мања колебања (Бошковић 1931: 187; Вујовић 1969: 163; Јовановић 2006: 167; Милетић 1940: 286). Вук ове облике 1818. наводи без *x*, а 1852. предност даје облицима са медијалним *x* (Караџић 1818: 450, 506, 743; Караџић 1852: 403, 456, 666).

3.6. Осим испред сонаната, *x* се губи (најчешће у Милаковићевој *Грлици*) и у придјевској присвојној замјеници *њихов*.

Поред облика са етимолошким *x*, Код Петра I, Петра II и Љубише су потврђени и примјери без *x* у наведеној замјеници (Остојић 1976: 105; Вушовић 1930: 16; Тепавчевић 2010: 158, 159), док у говору Паштровића сугласник *x* у овој позицији алтернира са *г* (Јовановић 2005: 166). Такође, и Вук у спису о Милошу Обреновићу (1828) више пута пише ову замјеницу без *x*, а облик *њихов* се може узети као омашка (Симић 1991: 271). У остатку корпуса овакви примјери нису потврђени, али јесу спорадично у форми *њин*.

3.7. У неколико случајева (углавном у страним ријечима које су различито адаптиране у нашем језику) *x* је у нашем корпусу у медијалној позицији супституисано фонемом *к*: *ускићен* (О. 1865: 49), *ускићењем* (Црн. 1871: 11), *патријаркалне* обичаје (О. 1868: 37), *монарције* (Црн. 1884: 170), *аркиву* (Црн. 1871: 8), *сколастичном* (Црн. 1871: 15), *меканизму* (З. 1885: 75). Фонема *к* умјесто задњонепчаног *x* јавља се у појединим говорима Црне Горе, али је углавном везана за крај ријечи или евентуално за 3. лице множине имперфекта (Милетић 1940: 297, 298; Пешикан 1965: 122, 123; Бошковић 1931: 182, 183; Вушовић 1927: 18, 19).

4. Финална позиција

4.1. У нашем корпусу је велики број примјера у којима се сугласник *x* чува у финалној позицији. Нисмо забиљежили ниједну лексему у којој је фонема *x* у овој позицији замијењена неком другом гласовном вриједношћу, иако је то одлика многих говора Црне Горе (Бошковић 1931: 179–196; Милетић 1940: 290; Пешикан 1965: 122, 123; Вушовић 1927: 18, 19; Јовановић 2005: 168, 169; Вујовић 1969: 166). Већина примјера са сачуваним *x* у финалној позицији везана је

за генитив множине придјевско-замјеничке деклинације (уз извјесна колебања), а нису ријетки ни примјери писања финалног *x* у генитиву множине именица. Остали примјери се углавном односе на аорист и имперфекат, именице мушког рода прве врсте, предлог (*по*)*врх* и узвике. Прилог *одмах* напореда је писан са *x* и без њега. Ми ћемо овом приликом највише пажње посветити писању сугласника *x* у генитиву множине придјевско-замјеничке деклинације и у генитиву множине именица.

4.2. У генитиву множине придјевско-замјеничке деклинације у Милаковићевој *Грлици* се готово по правилу пишу наставци без крајњег *-x* (*-и* и *-ије*), па ћемо навести само неколико примјера: може 20 глава за годину панути *мртвие* (Г. 1835: 46), Из *штампание* књига (Г. 1836: 1), одъ *мои ситни* новаца (Г. 1836: 111), пало є *убієниє* и *ранѣниє* Црногораца (Г. 1837: 43), одъ *његовиѣ* Служитеља (Г. 1837: 106), Дубровчана *мртвы* и *ранѣны* (Г. 1838: 39), по градовима *разны* майстора (Г. 1838: 68), о числу *они* бродова (Г. 1839: 42), одъ *осталы далматински* градова (Г. 1839: 73), у 190 по острову *разитраканы* кућа (Г. 1839: 75).

У остатку корпуса чешћи су наставци *-их/ -ијех*:

светијех својих народних (О. 1865: 3), *својих тежких смртних* гријехова (О. 1865: 60), Неђеља *свих Светих* (О. 1866: 3), *звучнијех* гусала (О. 1868: 22), *некадашњијех њезинијех* врлих споборника (О. 1885: 40), *ратнијех* (Ц. 1871: 9), *горостасних* (Ц. 1871: 40), *таквијех, ових, прошлих* (Ц. 1871: 159), *наших* (Ц. 1872: 4), *њекијех* (Ц. 1872: 6), *другијех, српских*, (Ц. 1872: 28), *којијех* (Црн. 1871: 3), *крвавијех, осталих* (Црн. 1871: 49), *сиромашнијех, славних* (Црн. 1871: 87), *метафизичких* (Црн. 1884: 1), *скамењених* (Црн. 1884: 199), *мојих* (Црн. 1885: 2), *различних, бококторских* (Црн. 1885: 32), *задобивенијех, тијеснијех* (Црн. 1885: 59), *нашијех* (З. 1885: 3), *тијех* (З. 1885: 6), *домаћих* (З. 1885: 6), *садашњијех* (З. 1885: 37), *онијех* (З. 1885: 37), *побољих* (З. 1885: 78), *његовијех* (З. 1885: 79), *пријатељскијех странијех* Држава (Г. 1889: 43), *владајућијех* кућа (Г. 1889: 43), *његових* (Г. 1890: 54), *будућијех балканскијех* догађаја (Г. 1892: 29), *јуначкијех* мишица (Г. 1892: 29), *иностраних* дјела (Г. 1893: 21), *свијех тијех* обзира (Г. 1893: 37), *набројенијех* занимања (Г. 1893: 41), *Њиховијех* Височанстава (Г. 1897: 22–2).

4.3. У *Грлици* из Његошевог доба у генитиву множине именица долази до колебања, па се срећу примјери са наставком *-а* у овом падежу, али и они са крајњим *ах(ъ)* (о овим наставцима детаљније Стојановић 2010: 273–275):

пет племена (Г. 1835: 38), *манитиехъ Турака* (Г. 1837: 98), *пређашниехъ времена* (Г. 1839: 86), у прима *многиехъ глупака* (Г. 1839: 87), *ябука, крушака*, понешто и *шљива, дуња (гуња), ораха, лѣшника* и *дудова* (Г. 1835: 40), *Црногораца* (Г. 1835: 40), без *Примораца* (Г. 1835: 45), код своје *отаца* (Г. 1835: 46), осим *Бѣлопавлића* (Г. 1835: 39), код *калуђера* (Г. 1835: 46), *мртвы непријетеля* (Г. 1838: 44), *побацаны пушака* (Г. 1838: 49), *Херцеговачи градова* (Г. 1838: 69), одъ *остица* (Г. 1839: 113);

својех княжевах (Г. 1835: 49), *искати помоћ у западнијех Државах* (Г. 1835: 54), *седам годинах* (Г. 1835: 88), *Црногорскијех удовицах* (Г. 1836: 47), *лютијех гуж* (Г. 1836: 98), *из пушаках* (Г. 1837: 70), *дивљијех звѣровах* (Г. 1837: 135), *стотину дукатахъ* (Г. 1838: 105), *изъ копитахъ* (Г. 1838: 116), одъ *стрилахъ* (Г. 1839: 117), од *Туракахъ* (Г. 1839: 118).

У вези са писањем сугласника *x* у генитиву множине именица код Милаковића, Ћупић каже: „У ген. пл. им. I и III врсте *x* у систему Милаковићевог писања није досљедно, заправо може се рећи да га ређе срећемо. И то гдје се среће свакако је плод утицаја цетињског говора на овога писца” (Ћупић 1982: 274). У

прилог овоме свједочи и Милаковићева напомена у тексту *КРАТКА ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ*. Уз генитив множине *Србских Царах*, он у фусноти пише: „Овамо у народу код све сушествителне и прилагателне имена у Род. млож. на крају чуе се Х: дакле Србски език има рјечи ће би се Х изговарало (Грлица 1835: 51)”. Ово је интересно, будући да је записано 1835, годину прије него што је Вук почео досљедно да пише *x*, али, наравно, не у овој позицији. У вези са писањем, тј. неписањем сугласника *x* у финалној позицији, на Милаковића је донекле могао утицати и говор Мостара и Дубровника. Гудков при описивању *Србске граматике* истиче да Милаковић не пише *x* у „изолираној финалној позицији”, али да га досљедно пише тамо гдје та позиција алтернира са медијалном (типа, *орак, ораха, читах, читаху*), што се може довести у везу са његовим изговором, „а то је у крајњој линији везано за говор Мостара и Дубровника” (Гудков 1974–1975: 61).

У *Орлићу* у генитиву множине именица срећемо наставка као и у Милаковићевој *Грлици*: новији *a* и старији *-ax*. Радивоје Шуковић истиче да је Нићифор Дучић (сарадник у *Орлићу*) у својим прилозима у генитиву именица писао наставак *-ax*. „Међутим, у текстовима Николе I та особина ’домаћег произнашаја’ није уважена: тамо је у генитиву именица дужина обиљежена знаком (–) [...] И на другим примјерима може се закључити да је постојало слободно одређење аутора према употреби појединих облика карактеристичних за језик средине у којој је годишњак излазио” (Шуковић 1980: 75).

Увидом у корпус ми смо дошли до дјелимично различитих закључака. Наиме, у језику Нићифора Дучића није у свим прилозима у генитиву множине наведених именица писан наставак *-ax*. У тексту под називом *Полазак турске војске из Билеће у Бањане. Бој на Граховцу и славна побједа*, Дучић пише наставак *-a* у ген. множине: *турскијех пријатеља* (О. 1865: 36), *окупљенијех Требињаца* (О. 1865: 48), *другијех примјера* (О. 1865: 49). Наставак *-ax* у овом тексту потврђен је у само једном примјеру: *славнијех предаках* (О. 1865: 32). За овај чланак архимандрит Дучић у напомени каже да је „уломак” из његовог „херцеговачкога љетописа” који је писао „од 1857. год. па до данас [мисли се на 1865. годину], и који је већ готов за штампу” (Орлић 1865: 28). У осталим, каснијим, прилозима овог аутора – писан је наставак *-ax*.

Код кнеза Николе I Петровића у генитиву мн. именица, као што и Шуковић тврди, писан је наставак *-a*, али дужина није досљедно обиљежавана: *првих родитеља* (О. 1865: 65), *турских злица* (О. 1866: 39), *светијех ђедова* (О. 1867: 21), *драгијех камења* (О. 1866: 24). С. Ненезић истиче да у језику овог писца „преовлађује наставак *-a*” у ген. мн. ових именица, а да је наставак *-ax* „много ниже фреквенције” (Ненезић 2010: 151). Међутим, она не помиње обиљежавање дужина, па можемо претпоставити да је то била интервенција уредника.

Код Сундечића и преосталих сарадника овог годишњака већином срећемо наставак *-a* у ген. мн. наведених именица (уз недосљедно обиљежавање дужина): *соколова* (О. 1866: 54), *јуначкијех горитакá* (О. 1868: 59), *ззорнијех грдила* (О. 1885: 44); између *Турака* и *Црногораца* (О. 1865: 28), несрећних *хришћана*

(О. 1866: 84), осилених *појединаца* (О. 1867: 88), родних *њива* (О. 1868: 48), важних земаљских унутрашњих *послова* (О. 1870: 60), дивнијех *хероја* (О. 1885: 34). Ипак, јављају се и ријетки примјери са *-ах*, који смо забиљежили код уредника *Орлића*, као и код сарадника Павлиновића и Срећковића [ненавидних *бегова* и *везира* (О. 1866: 30), триста *другах* (О. 1866: 31), ни *светињах* (О. 1867: 79), *вослужбахъ* бугарскихъ (О. 1869: 35) *рабахъ* божијихъ (О. 1869: 35), мртвих *тјелесах* (О. 1869: 36), Требало се *нећељах* (О. 1870: 65)]. Један примјер биљежимо и у народној пјесми *Бој на Граховцу 1858. године*: од *Зубацах* (О. 1867: 94).

Значи, у прилозима готово свих сарадника *Орлића* скоро досљедно писан је наставак *-а* у ген. мн. именица I, II и III деklinације, уз недосљедно обиљежавање дужине и појединачних примјера са наставком *-ах*. Изузетак чине једино прилози архимандрита Нићифора Дучића, у чијем је језику доминантна употреба наставка *-ах*.

У осталим часописима из нашег корпуса, као и у Томановићевом годишњаку *Грлицу*, фреквентнији су облици са наставком *-а* у генитиву множине именица I, II и III деklinације (али уз извјесне разлике које варирају од часописа до часописа и на које ћемо указати):

осталих *тачака* (Ц. 1871: 1), требињских *Турака* (Ц. 1872: 63), свјетлост мојих *зрака* (Црн. 1871: 26), добријех *коња* (Црн. 1871: 49), својијех *дједова* (Црн. 1871: 86); анималних *потреба* (Црн. 1884: 62), арбанашких *Словјена* (Црн. 1884: 137), очинских *лоза* (Црн. 1885: 110), душевних *појава* (З. 1885: 54), економичних *разлога* (З. 1885: 73), славних *дјела* (З. 1885: 2), женскијех *састанака* (З. 1885: 30), својијех *врлина* (З. 1885: 37), никаквих *пода-така* (Г. 1889: 34), српских *побједа* (Г. 1889: 49), појединих *рупа* (Г. 1890: 73), Њихових *Височанстава* (Г. 1891: 18), балканскијех *догађаја* (Г. 1892: 29), главнијех *средишта* (Г. 1892: 31), сакупљених високих *достојанственика* (Г. 1897: 48), присутних *госпођа* (Г. 1897: 60), овијех *установа* (Г. 1897: 78).

У недјељнику *Црногорац* и његовом књижевном прилогу, *Црногорки*, може се говорити о колебању наставака без крајњег *x* и оних са крајњим *x* у овом падежу, иако је нешто мање облика са финалним *-ах*. Овом приликом ћемо навести неколико примјера:

има ли код вас *штиљах* (Ц. 1871: 12), не требају *коморах* (Ц. 1871: 68), конфузних *појмовах* (Ц. 1871: 110), планинах хрватских (Ц. 1872: 2), има *обћинах* (Ц. 1872: 107); *путах* (Црн. 1871: 43), *обзирах* (Црн. 1871: 47), *јунаках* (Црн. 1871: 85).

У *Црногорки* и *Зети* забиљежили смо свега неколико усамљена облика са наставком *-ах*. У *Црногорки* такав примјер срећемо у тексту *Живе ли Срби или каква друга безимена словенска смјеса на приморју од Неретве до Бојане?* (Црн. 1884: 137–139): оних *предјелах* (Црн. 1884: 137). У истом тексту иста лексема писана је и са наставком *-их*: приморских *предјелих* (Црн. 1884: 137). Иначе су даље у овом одјељку доминантни примјери са наставком *-а* у генитиву множине: *захтјева* хрватскијех (Црн. 1884: 138), првијех *слависта* (Црн. 1884: 138), досадашњијех *држава* (Црн. 1884: 139).

Примјери из *Зете* су из одјељка *Руски пјесници у биографијама*, који је са руског превео М. Драговић (Зета 1885: 137–139): *горах* (З. 1885: 138), *славе наука* (З. 1885: 139).

Иако је Томановићева *Грлица* најмлађа, у њој смо забиљежили нешто више примјера са наставком *-ах* него у *Црногорки* 1884–1885. и *Зети*, али су забиљежени облици из свега неколико текстова у којима се облици са *-ах* јављају напореда са онима на *-а* (који су чешћи):

столицу *Владиках* Цетињских (Г. 1889: 48), испод *кољенах* (Г. 1890: 76), из *округах* (Г. 1891: 32), од стране *радниках* (Г. 1891: 33), *шест другах* погине (Г. 1891: 35), поступцима *пандура*х (Г. 1893: 43), излазак из *Бока*х (Г. 1893: 46), накнади *штета*х учињенијех од Црногораца (Г. 1893: 47), Истовјетност пак *порука*х (Г. 1893: 51).

Примјери из издања *Грлице* из 1889. јесу из одјељка *1389–1889*, објављеног поводом 500. годишњице Косовске битке (Г. 1889: 47–51; Шуковић 1980: 104); примјер из 1890. је из дијела гдје су пословице (Г. 1890: 76); у издању из 1891. примјери са *-ах* су потврђени у тексту *Колски пут с Ријеке у Миркову Варош* (*Грлица* 1891: 31–35). То је заправо извјештај који је доставио војвода Машо Врбица краљу Николи I (Шуковић 1980: 98). У издању из 1893. овакви примјери су забиљежени у тексту Лазара Томановића *Петар II Петровић – Његош. Митрополит и Господар Црне Горе* (Г. 1893: 40–5; Шуковић 1980: 103).

4.4. У генитиву и акузативу ортотоничких облика личне замјенице за треће лице множине, у Милаковићевој *Грлици* јављају се варијанте са финалним *х* (ријетко) и без њега (готово по правилу):

преко *њи* (Г. 1835: 43), триста јада од *њи* почине (Г. 1836: 47), да ће и *њи* и онога којим помогне ћерати (Г. 1836: 66), од *њи* бранити (Г. 1837: 46), ударао на *њи* (Г. 1838: 38), кроз *њи* (Г. 1838: 76), на *њи* гледали (Г. 1839: 35), од *њи* два (Г. 1839: 47), од *њи* (Г. 1839: 112).

У остатку ексцерпираних грађе доминантно је писан ортотонички облик *њих*, па те примјере нећемо наводити.

Слична ситуација као у нашем корпусу је и у језику аутора из владарске лозе Петровића (Остојић 1976: 105; Вушовић 1930: 16; Ненезић 2010: 106). Насупрот овоме, у већини говора данашње Црне Горе *х* је на крају ријечи супституисано неким другим сугласником (Бошковић 1931: 183–196; Вујовић 1969: 166; Пешикан 1965: 123; Милетић 1940: 290–294; Вушовић 1927: 19; Вуковић 1938–1939: 35; Пецо 1964: 73, 74; Јовановић 2005: 169–174). Такође, и код Љубише, као и у *Паптровским исправама*, осим писања и губљења финалног *х*, забиљежени су и примјери у којима је оно супституисано другим сугласницима (Тепавчевић 2010: 160, 161; Стојановић 2010: 458–461).

5. *Закључак*: Сугласник *х* је у нашем корпусу писан у свим позицијама, уз мања одступања у ријечима страног поријекла, првенствено турског и нешто израженија колебања у генитиву множине именица и генитиву множине придјевско-замјеничке деклинације. Донекле је уочљива сличност са језиком аутора из владарске лозе Петровића и језиком староцрногорских говора, тј. говорима

непосредне околине Цетиња, за које Бошковић истиче да још чувају глас *x* и да су у овим говорима спорадични случајеви губљења велара *x* углавном на почетку ријечи и у средини испред сугласника (Бошковић 1931: 180, 181). С обзиром на свеукупну ситуацију у нашем корпусу, уочљиво је приближавање Вуковом стандарду, а удаљавање од данашњих говора Црне Горе (у којима је *x* већином супституисано и изгубљено). У прилог свему овоме, важно је подсјетити да наш корпус обухвата тридесте године 19. вијека (завршна фаза Вукове неодлучности, 1836. *Пословице*), као и другу половину 19. вијека, а знамо да је Бечким договором установљено писање велара *x* тамо гдје му је по етимологији мјесто, што значи да је очигледна тежња ка приближавању општем стандарду.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2006:** А. Белић, *Историја српског језика*, Четврти том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Бојовић 2008:** Д. Бојовић, *Сугласник x у говору Потарја*, Зборник института за српски језик САНУ I, Посвећено др Драгу Ђупићу поводом 75-годишњице живота, Београд.
- Бошковић 1978:** Р. Бошковић, *О природи, развоју и замјеницама сугласника x у говорима Црне Горе*, Одабрани чланци и расправе, Титоград, ЦАНУ.
- Вукотић 1974:** Ј. Вукотић, *Istoriја srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Научна књига, Београд.
- Вујовић 1969:** Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ, XVIII, Београд.
- Вушовић 1927:** Д. Вушовић, *Диалекат Источне Херцеговине*, СДЗБ, III, Београд.
- Вушовић 1930:** Д. Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, ЈФ, IX, Београд.
- Гудков 1974–1975,** В. П. Гудков, „Србска граматика” *Димитрија Милаковића*, ЈФ, Београд.
- Ђукић 1951:** Т. Ђукић, *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године*, Народна књига, Цетиње.
- Караџић 1818:** В. С. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, у Бечу.
- Караџић 1852:** В. С. Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, у Бечу у штампарији Јерменскога манастира.
- Јовановић 2005:** М. Јовановић, *Говор Паитровића*, Универзитет Црне Горе.
- Лукетић 1978:** М. Лукетић, *Црногорски књижевни часописи 1871–1891. Библиографија*, ЦНБ СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Цетиње.
- Мартиновић 1997:** Др Д. Мартиновић, *Портрети VI*, Био-библиографије, Књига VIII, ЦНБ Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Цетиње.

Мартиновић, Шуковић 1988: Др Д. Мартиновић, др Р. Шуковић, *Јован Павловић живот и дјело*, Матица српска, Одељење за друштвене науке, Нови Сад, ЦНБ СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Цетиње.

Милетић 1940: Б. Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб, IX, Београд.

Ненезић 2010: С. Ненезић, *Језик Николе I Петровића*, ЦАНУ, Посебна издања (монографије и студије), Књига 71, Одељење умјетности, Подгорица.

Остојић 1976: Б. Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, Књига 1, Титоград.

Остојић 1987: Б. Остојић, *Књижевни језик у Црној Гори и Вукова реформа*, Зборник радова са научног скупа Вук Стефановић Караџић и Црна Гора, ЦАНУ, Титоград.

Пекић 2010–2111: М. Пекић, *Вук и Православно богословско училиште у Шибенику и Задру (1819–1919)*, МСЦ, Научни састанак слависта у Вукове дане, Српска књижевност и европска књижевност, Београд.

Пешикан 1965: М. Пешикан, *Староцрногорски, средњекатунски и љешански говори*, СДЗб, XV, Београд.

Пешикан, Јерковић, Пижурица 2013: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.

Поповић 1966: П. Поповић, *Вук и Димитрије Милаковић*, Вуков зборник, САНУ, Посебна издања, Одељење друштвених наука, Књига 56, Одељење литературе и језика, Књига 17, Научно дело, Београд.

Симић 1991: Р. Симић, *О нашем књижевном језику*, НИП Универзитетска ријеч, Никшић.

Skok 1971: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti I umjetnosti, Zagreb.

Стевановићи др. 1990: М. Стевановић и др., *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање, Матица српска, Матица хрватска, Нови Сад, Загреб.

Стојановић 2005: Ј. Стојановић, *Историја српског језика I, Фонетика*; Скрипта за студенте Студијског програма за српски језик и књижевност, Никшић.

Стојановић 2010: Ј. Стојановић. *Судбина сугласника х у Паитровским исправама (16–19 вијека)*, ЈФ, LXVI, Београд.

Subotić 1982: Ј. Subotić, *О неким filološkim pitanjima u Crnoj Gori s kraja XIX vijeka*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5–6, Nikšić.

Суботић 1984: Ј. Суботић, *Погледи Лазара Томановића на језичку и правописну праксу у Црној Гори крајем XIX вијека*, Херцег Нови.

Тепавчевић 2010: М. Тепавчевић, *Језик Стефана Митрова Љубише*, ЦАНУ, Посебна издања, Књига 70, Подгорица.

Ђупић 1982: Д. Ђупић, *Језик Димитрија Милаковића у „Грлици” – првом црногорском књижевном алманаху (Г. 1835–Г. 1839)*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, Београд.

Шуковић 1980: Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари (1835–1914)*, Књижевноисторијска обрада са библиографијом, ЦНБ СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Цетиње.

Шуковић 1987: Радивоје Шуковић, *Примјена Вукове језичке и правописне норме у црногорској штампи XIX вијека*, Зборник радова са научног скупа Вук Ст. Караџић и Црна Гора, ЦАНУ, Титоград.

Jelena M. Gazdić

CONSONANT *h* IN MONTENEGRIN PRESS IN 19TH CENTURY

Summary

This study presents the situation related to the writing of consonant *h* in Cetinje's publications in 30s, 60s, 70s, 80s and 90s in the 19th century. Our aim was to indicate the ways in which the principles of Vuk Stefanovic Karadzic's reform were adopted when this matter is concerned, and also there are comparisons between the situations related to dialects and historical linguistics. The excerpts show that consonant *h* was dominantly written in all word positions (initial, medial and final), with some exceptions. There is a similarity with old Montenegrin dialects, i.e. the ones spoken near Cetinje, as well as gradual adopting Vuk's standards.

Key words: consonant *h*, Vuk Stefanovic Karadzic, Montenegrin dialects.